

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(1996-2022 թթ.)**

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա,
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
պատմության ինստիտուտ,
Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի ավագ
գիտաշխատող,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
lilit.hovhannisyan@isec.am

Համառոտագիր

XIX դարի վերջին քառորդին ազգային պետականության բացակայության պայմաններում թուրքական տիրապետության դեմ մղվող ազատագրական պայքարում հայ ժողովուրդը հույսը դրել էր արտաքին ուժերի վրա: Նա, ըստ էության, պատրաստ չէր զինված պայքարի և չկարողացավ կազմակերպել համընդհանուր զինված հակաթուրքական ապստամբություն, երբ 1877-1878 թթ. ռուսական Կովկասյան բանակը գրավում էր Արևմտյան Հայաստանը:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1878 թ., Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով, ապա Բեռլինի տրակտատով Արևմտյան Հայաստանի հարցը միջազգայնացվեց: Այդպիսով՝ մեծ տերությունների մերձավորարևելյան ռազմաքաղաքական շահերն ու միջպետական հակասությունները դարձան Հայկական հարցի բովանդակության և դրա աստիճանական փոփոխության վրա ազդող լուրջ գործոն: 1878 թվականին, ի հեճուկս արևմտահայերի ցանկության, Արևմտյան Հայաստանը չստացավ ինքնավարություն: Ռուս-անգլիական սուր հակասությունների և մրցակցության հետևանքով Հայկական հարցը հանգեցվեց Արևմտյան Հայաստանում միջազգային վերահսկողության ներքո բարենորոգումների անցկացման հարցի և, ընդհուպ Առաջին աշխարհամարտը, միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում քննարկվում էր հենց այդ բովանդակությամբ:

Վերոնշյալ իրադարձությունների վերլուծությունն ու արժևորումը եղել և մնում է Հայկական հարցի բազմաշերտ պատմությունն ուսումնասիրող Հայաստանյան պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: 1996-2022 թթ. Հայաստանյան պատմագիտության մեջ համակողմանիորեն լուսաբան-

վել են Հայկական հարցի միջազգայնացման, միջազգային դիվանագիտական շրջանակներից հայ ազգային հասարակական շրջանակների ակնկալիքների, դրանց նկատմամբ մեծ տերությունների ու սուլթանական կառավարության դիրքորոշումների և վարած քաղաքականության հարցերը: Մասնավորապես, Գ. Գալոյանը, Է. Կոստանդյանը, Ռ. Հովհաննիսյանը, Վ. Թունյանը, Ա. Մարուքյանը, Ս. Պողոսյանը վերաբերվել են XIX դարի վերջին քառորդին եվրոպական տերությունների հետ աշխատելու ուղղությամբ հայ գործիչների մոտեցումների ուժեղ և թույլ կողմերը, արտաքին իրադրության փոփոխությունները հաշվարկելու և հոգուտ ազգային շահերի օգտագործելու նրանց ճկունությունը, դրան խոչընդոտող գործոնները, նորահայտ վավերագրերի հիման վրա ներկայացրել ու գնահատել են Հայկական հարցում մեծ տերությունների շահերն ու հետաքրքրությունները, կիրառած դիվանագիտական հնարքները:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Հայաստանի Հանրապետություն, Հայկական հարց, պատմագիտություն, Արևմտյան Հայաստան, բարենորոգումներ, անվտանգություն, Սան Ստեֆանոյի պայմանագիր, Բեռլինի տրակտատ:

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВОПРОСА ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В ОЦЕНКЕ СОВРЕМЕННОЙ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ (1996-2022 ГГ.)

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

Национальная академия наук Республики Армения

Международный научно-образовательный центр

Институт истории

старший научный сотрудник отдела истории Армянского вопроса и

Геноцида армян

кандидат исторических наук, доцент

lilit.hovhannisyan@isec.am

Аннотация

В последней четверти XIX века, в условиях отсутствия национальной государственности, армянский народ в освободительной борьбе против турецкого владычества опирался на иностранные силы. По существу он не был готов к вооруженной борьбе и не смог организовать всеобщего вооруженного антитурецкого восстания, когда русская Кавказская армия в 1877-1878 гг. оккупировала Западную Армению.

После окончания русско-турецкой войны подписанием в 1878 году Сан-Стефанского договора, а затем Берлинского трактата вопрос о Западной Армении был интернационализирован. Таким образом, ближневосточные военно-политические интересы и межгосударственные конфликты великих держав стали серьезным фактором, влияющим на содержание Армянского вопроса и его постепенное изменение. В 1878 году, вопреки желанию западных армян, Западная Армения не получила автономии. В результате острых русско-английских противоречий и соперничества Армянский вопрос сводился к вопросу о проведении реформ в Западной Армении под международным контролем и вплоть до Первой мировой войны обсуждался в международных дипломатических кругах с таким содержанием.

Анализ и оценка вышеперечисленных событий были и остаются в центре внимания армянских историков, изучающих многослойную историю Армянского вопроса. В 1996-2022 годах армянская историография всесторонне освещала проблемы интернационализации Армянского вопроса, ожиданий армянской национальной общественности от международных дипломатических кругов, позиции и политики по отношению к ним великих держав и османского правительства. В частности, Г. Галоян, Э. Костандян, Р. Оганисян, В. Тунян, А. Марукян, С. Погосян переоценили сильные и слабые стороны подходов

армянских деятелей в их работе с европейскими державами в последней четверти XIX века, их гибкость в расчете на изменения во внешней ситуации и их использование в пользу национальных интересов. Они также переоценили факторы, препятствующие этому процессу, а на основании недавно обнаруженных документов были представлены и оценены интересы великих держав в Армянском вопросе, использованные ими дипломатические уловки.

Ключевые слова и словосочетания: Республика Армения, Армянский вопрос, историческая наука, Западная Армения, реформы, безопасность, Сан Стефанский договор, Берлинский трактат.

INTERNATIONALIZATION OF THE WESTERN ARMENIA QUESTION IN THE EVALUATION OF MODERN ARMENIAN HISTORICAL SCIENCE (1996-2022)

LILIT HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific Educational Center

Institute of History

Department of Armenian Cause and
Armenian Genocide, Senior Researcher

PhD in Historical Sciences, Associate Professor

lilit.hovhannisyan@isec.am

Abstract

In the last quarter of the 19th century, in the absence of national statehood, the Armenian people relied on foreign forces in the liberation struggle against Turkish rule. He was unprepared for armed struggle and could not organize a general anti-Turkish uprising when the Russian Caucasian army occupied Western Armenia in 1877-1878.

After the end of the Russo-Turkish war, the Question of Western Armenia was internationalized by the Treaty of San Stefano signing and then with the Treatise of Berlin in 1878. Thus, the Middle Eastern military-political interests and interstate conflicts of the Great Powers have become a serious factor influencing the content of the Armenian Question and its gradual change. In 1878, contrary to the wishes of Western Armenians, Western Armenia did not receive autonomy. As a result of sharp Russian-English contradictions and rivalry, the Armenian Question was reduced to the issue of reforms in Western Armenia under international control and, up to the First World War, was discussed in international diplomatic circles with such content.

The analysis and evaluation of the above events have been and remain the focus of attention of Armenian historians studying the multi-layered history of the Armenian Question. From 1996-2022, the problems of the internationalization of the Armenian Question, the expectations of the Armenian national community from international diplomatic circles, and the positions and policies towards them of the Great Powers and the Ottoman government are comprehensively elucidated in the Armenian historiography. In particular, the strengths and weaknesses of the approaches of Armenian leaders regarding their work with European Powers in the last quarter of the 19th century, their flexibility in calculating the changes in the external situation and their use in favour of national interests are reevaluated by G. Galoyan, E. Kostandyan, R. Hovhannisyan, V. Tunyan, A. Marukyan, S. Poghosyan. The factors hindering this process, the interests of the Great Powers in the Armenian Question, and the diplomatic tricks they used are presented and evaluated by them based on recently discovered documents.

Keywords and phrases: Republic of Armenia, Armenian Question, Historical science, Western Armenia, reforms, safety, Treaty of San Stefano, Berlin Treatise.

Ներածություն

2022 թվականի մայիսի 31-ին ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի նախաձեռնությամբ Երևանում տեղի ունեցած «Հիմնարար և կիրառական գիտական հետազոտություններ. արդիական խնդիրներ և ձեռքբերումներ» խորագրով միջազգային գիտաժողովում հանդես եկա «Հայկական հարցի ուսումնասիրության արդյունքները Հայաստանյան պատմագիտության մեջ (1991-2021 թթ.)» թեմայով զեկուցմամբ **[9, էջ 469-478]**, որում ամփոփ ներկայացվեցին 1991-2021 թվականներին Հայաստանի Հանրապետության պատմագիտության մեջ 1878-1923 թթ. Հայկական հարցի՝ որպես միջազգային դիվանագիտության հարցի տարբեր հիմնախնդիրների վերաբերյալ հիմնարար հետազոտությունների արդյունքները: Այս ուսումնասիրության նպատակն է՝ վերլուծել և գնահատել 1878 թ. Արևմտյան Հայաստանի կամ Հայկական հարցի միջազգայնացման, դրա բովանդակության ու նշանակության վերաբերյալ ՀՀ պատմագիտության մեջ կատարված գիտական արժեքավոր հետազոտությունների արդյունքները, դրանցում արտացոլված տեսակետներն ու եզրահանգումները, որոնք ունեն գիտագործնական նշանակություն:

Ուսումնասիրության տեսամեթոդական հիմքերը

Վերլուծության տեսական հիմքը կազմում են պատմագիտական հիմնարար աշխատությունները՝ մենագրությունները, գիտական հոդվածներն ու զեկուցումները, պատմագրական բնույթի ուսումնասիրությունները: Այս տեսանկյունից հիմնահարցն առաջին անգամ է ներկայացվում: Հետազոտությունը կատարված է պատմագենետիկական, ռետրոսպեկտիվ, պատմահամեմատական, պատմահամակարգային և տերմինաբանական մեթոդների օգտագործմամբ:

Ուսումնասիրության արդյունքները

1866–1869 թթ. հակաթուրքական ապստամբությունը Կրետե կղզում, 1875 թ. Հերցեգովինա–բոսնիական, ապա, 1876 թ. բուլղարական ապստամբությունները, 1876 և 1878 թթ. մակեդոնական զինված ընդվզումները, 1877-1878 թթ. Ռուսաստանի ռազմական հաջողությունները Թուրքիայի նկատմամբ, միևնույն ժամանակ եվրոպական տերությունների ռազմաքաղաքական շահերի բախումն Արևելյան հարցում մինչև հիմքերը ցնցեցին բազմազգ Օսմանյան կայսրությունը: Թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հայերը, հույները, բուլղարները, սերբերը, սլովենները, չեռնոգորցիները, մակեդոնացիները, պաշտպանում էին Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունը՝ այն համարելով թուրքական բռնակալությունից ազատվելու ի-

րենց հնարավորություններից մեկը: Միևնույն ժամանակ նրանք կարևորում էին եվրոպական տերությունների դերն այդ գործում: Վերջիններս էլ, իրենց հերթին, թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարն օգտագործում էին իբրև Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոց՝ հասնելու իրենց քաղաքական ծրագրերի իրագործմանը [3, էջ 254]: Բալկաններում և Ասիական Թուրքիայում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումն անցանկալի էր հատկապես Անգլիայի համար: Պատահական չէ, որ 1878 թ. սկզբին, Կոստանդնուպոլսին ռուսական զորքի մոտենալուն ի պատասխան բրիտանական ռազմական նավատորմը շարժվեց դեպի «թուրքական ջրեր» և խարխսի գցեց Իշխանաց կղզիների մոտ՝ կայսերական մայրաքաղաքից նավարկության մեկ ժամվա հեռավորության վրա: Նաև ուշագրավ է, որ այդ նպատակի համար պառլամենտը 6 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ էր հատկացրել [16, էջ 457]: Գ. Գալոյանի նկատառմամբ, անգլիական կառավարության այդ վարքագիծը նշանակում էր հրաժարվել 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի բռնկումից ընդամենը 24 օր առաջ ստորագրված Լոնդոնյան արձանագրությունից, որով նա պարտավորվել էր չեզոքություն պահպանել ռուս–թուրքական հակամարտության նկատմամբ [15, էջ 156–158]: Եվ սա այն դեպքում, երբ նշված համաձայնությամբ կողմերը «խորհուրդ էին տալիս» Թուրքիային որոշ «զիջումներ անել» Ռուսաստանին՝ Բալկանյան հարցի վերաբերյալ Կոստանդնուպոլսում 1876 թ. մարտին տեղի ունեցած կոնֆերանսի ձախողման հետևանքով սրված ռուս–թուրքական հարաբերությունները մեղմելու համար [3, էջ 258]: Պատմաբանը կարևորում է մեկ այլ հանգամանք ևս. անգլիական կառավարությունը հետևողական էր, որ ռուս–թուրքական հարաբերություններին հօգուտ Օսմանյան կայսրության իր ցանկացած միջամտություն կատարվեր սուլթանի համաձայնությամբ, քանի որ դրա բացակայությունը «ոչ միայն Անգլիայի դեմ՝ որպես ագրեսորի կիաներ ամբողջ Եվրոպային, այլև Թուրքիային կմղեր համաձայնության Ռուսաստանի հետ, ինչը ձեռնտու չէր Անգլիային: ...Թուրքիան կարող էր օգտագործել այդ հաղթաթուղթը Անգլիայից զիջումներ ստանալու համար» [3, էջ 258]:

1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմում տարած ռազմական հաղթանակն ու 1878 թ. փետրվարի 19 (մարտի 3)-ին ստորագրված Սան Ստեֆանոյի՝ 29 հոդվածից կազմված հաշտության նախնական պայմանագիրն էապես ամրապնդում էին Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական դիրքերը միջազգային ասպարեզում [7, էջ 434]: Օսմանյան կայսրությունը ենթարկվում էր մասնակի բաժանման [13, էջ 3]:

Ըստ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի, նկատի առնելով, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց իսկ գրաված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից՝ Բասենից ու Էրզրումից, կարող էր երկրամասում առիթ կենսագործել հայաբնակ մարզերի (Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիի վիլայեթների – Լ. Հ.) տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից» **[10, էջ 92]**: Բարենորոգումներն իրագործվելու էին նախքան ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի տարածքներից: Ըստ պայմանագրի 25-րդ հոդվածի, ռուսական զորքերի դուրսբերումն Ասիական Թուրքիայից կատարվելու էր վեց ամսվա ընթացքում՝ «հաշված վերջնական հաշտություն կնքելու օրից» **[10, էջ 92]**: Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նկատում է, որ այդպիսով «Ռուսաստանն իր հովանավորության տակ էր վերցնում Արևմտյան Հայաստանը: Դա ավելին էր, քան ազդեցության գոտի ձեռք բերելը, բայց չէր նշանակում, թե Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն էր տրվում» **[3, էջ 264]**:

Հայանպաստ էին նաև Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 17-րդ և 27-րդ հոդվածները: 17-րդ հոդվածով Բարձր դուռը պարտավորվում էր լիակատար և անվերապահ ներում շնորհել այն օսմանահպատակներին, ովքեր մասնակցել էին պատերազմական գործողություններին՝ օգնելով հակառակորդին, իսկ այն անձանց, ովքեր այդ իրադարձությունների հետևանքով տարագրվել էին կամ բանտարկվել՝ անհապաղ ազատ արձակել **[10, էջ 92]**: Իսկ 27-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր չհալածել և թույլ չտալ հալածել այն թուրքահպատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ կապեր էին ունեցել ռուսական բանակի հետ, ինչպես նաև նրանց, ովքեր կցանկանային իրենց ընտանիքներով հեռանալ ռուսական զորքերի հետ **[10, էջ 92]**: Պայմանագրի 19-րդ հոդվածն ընդգծում էր, որ թուրքական կողմը պարտավոր էր վճարել ռազմատուգանք 1 միլիարդ 410 միլիոն ռուբլու չափով, ինչը, սակայն, անկարող էր: Ուստի ռազմատուգանքի փոխարեն Արդահանը, Կարսը, Բաթումը, Բայազետը և ողջ տարածքը մինչև Սողանլուղ անցնում են Ռուսաստանին **[10, էջ 93-95]**: Այդ հոդվածում մանրամասն նշված է սահմանագիծը Սև ծովի ափից լեռնաշղթայի վրայով, Խոպ և Ճորոխ գետերի ջրբաժանով, կիրճերով, գյուղերով՝ հավելելով, որ քարտեզի վրա նույնը կնշի ռուսական և օսմանյան պատգամավորներից կազմված հանձնաժողովը: Ուշագրավ է, որ տարածքային փոխհատուցումը կազմում էր ռազմատուգանքի մեծ մասը՝ 1 միլիարդ 100 միլիոն ռուբլի: Մնացած 310 միլիոն ռուբլու վճարման ձևը որոշվելու էր հետագայում **[13, էջ 18]**:

Ըստ Ա. Մարուքյանի, Ռուսաստանը գիտակցում էր, որ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաները, այդ թվում հայերը, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ իրենց կյանքը վտանգելով էին աջակցել ռուսական բանակին: Ուստի Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 17-րդ, 25-րդ և 27-րդ հոդվածները կարևոր էին նրանով, որ Ռուսաստանն օսմանյան ներպետական օրենսդրությունից դուրս էր բերում ու միջազգայնացնում պատերազմի ժամանակ թուրքերի հակառակորդ իր զորքերին սատարած օսմանահպատակների պաշտպանության հարցը [2, էջ 53]:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով միջազգային դիվանագիտության օրակարգ էր մտնում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների, իսկ հետագայում ինքնավարության, ապա նաև անկախության խնդիրը՝ Հայկական հարց անվամբ: Խորհրդահայ պատմագիտությունը, Հայկական հարցը գնահատելով որպես Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը, բավարարվել է, նշելով, որ այն աշխարհի վերաբաժանմանը նախապատրաստվող գաղութատիրական երկրներին հնարավորություն էր ընձեռում ցանկացած ձևով միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին [11, էջ 109]: Հայ պատմաբանների ճնշող մեծամասնությունն ուշադրության կենտրոնում պահել է լոկ Հայաստանին վերաբերող 16-րդ հոդվածը: Անտեսվել է դրա նկատմամբ եվրոպական տերությունների անհանգստության խորքային պատճառը. Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրն ամբողջությամբ Ռուսաստանին դարձնելու էր գերիշխող պետություն թե՛ Բալկանյան թերակղզում, թե՛ Սև ու Միջերկրական ծովերում: Եվ եթե այս պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը ևս անցներ Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտը, այդ դեպքում տարածաշրջանում նա չէր ունենալու իր մրցակիցը: Այս էր պատճառը, որ եվրոպական տերությունները նախնական հաշտության պայմանագիրը դիտում էին որպես իրենց շահերի դեմ ուղղված պայմանագիր և պահանջում էին Ռուսաստանից վերանայել այն: Հանդես գալով հայկական շահի դիրքից և զարգացնելով վերոնշյալ գնահատականը՝ հետխորհրդահայ պատմագիտության մեջ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը կարևորված է որպես միջազգային առաջին պայմանագիրը, որով Հայկական հարցը դառնում էր միջազգային քննարկման առարկա. Թուրքիան ընդունում էր Հայաստան աշխարհագրական և պատմական տարածքի գոյությունն իր նվաճած երկրների շարքում [3, էջ 266, 268], [7, էջ 435–436]:

Զարգացնելով այս տեսակետը՝ Էմմա Կոստանոյանը (1934-2014) խորհրդային պատմաբան Ռաֆիկ Հովհաննիսյանի (1931-1976) համահեղինակությամբ կատարված վերլուծության մեջ շեշտում է, որ 16-րդ հոդվածը լի էր անորոշություններով. հստակորեն չէր նշվում, թե ի՞նչ բարեփոխումներ պետք է

կատարվեն, կային միայն ընդհանուր դատողություններ: Ավելին, մի փոքրիկ արտահայտությամբ՝ «զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից», Բարձր դուռը փորձում էր սեպ խրել հարևան հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև [7, էջ 436]:

Ուշագրավ է, որ Հայկական հարցի միջազգայնացման ընթացքում սուլթանի կառավարությունն օգտագործում էր հայկական գործոնը, որպես զոնդաժի միջոց մի կողմից՝ հայ ազգային շրջանակների, մյուս կողմից՝ մեծ տերությունների իրական շահերն ու հետաքրքրությունները շոշափելու նպատակով [6, էջ 77–84]: Այսպես, Սան Ստեֆանոյի բանակցությունների ընթացքում սուլթան Աբդուլ Համիդ II–ի գիտությամբ այնտեղ էին գտնվում Հայոց ազգային ժողովի կողմից լիազորված պատվիրակությունը՝ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի գլխավորությամբ, և Վանի հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ (Հայրիկ) Խրիմյանի պատվիրակությունը: Հայ գործիչները բանակցություններ էին վարում ռուսական պատվիրակության ղեկավարի՝ Թուրքիայում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Նիկոլայ Իգնատևի հետ «հայկական անկախ պետություն» ստեղծելու վերաբերյալ: Սակայն վերջինս չխոստացավ պաշտպանել այդ գաղափարը Բեռլինի վեհաժողովում [17, էջ 47]: Շեշտելով այս տեղեկության հավաստիությունը՝ Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նկատում է, որ դրա պատճառն անգլիական դիվանագիտության թուրքանպաստ միջամտությունն էր եղել [3, էջ 265]: Այնուհետև, անդրադառնալով սուլթանի կողմից Ն. Վարժապետյանի և Մ. Խրիմյանի մեկնումը Սան Ստեֆանո թույլատրելու նպատակներին՝ պատմաբանն այն ենթադրությունն է հայտնում, որ նա «այդ քայլով նպատակ է ունեցել իր համար պարզելու, թե հայերը վերջնականապես ինչի են ձգտում»: Հարցն այն է, որ պատրիարքը մշտապես հավաստիացնում էր սուլթանին, որ հայերն անջատողական ձգտումներ չունեն: Դրանով Ն. Վարժապետյանն արտահայտում էր իր անձնական տեսակետը, որն աղերս չունեց արևմտահայության ազատագրական ձգտումների հետ: Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի՝ իր հայրենիքում ապրելու և զարգանալու հեռանկարի տեսանկյունից այն հանդիսանում էր նվազագույն պայմաններով բավարարվելուն ուղղված դիրքորոշում, որն էլ էական ազդեցություն ունեցավ Հայկական հարցի դիվանագիտական բովանդակության ձևավորման վրա: Այսպես, Ն. Իգնատևի հետ բանակցություններից հետո պատրիարք Ն. Վարժապետյանի գլխավորությամբ ստեղծված հանձնախումբը պատրաստեց «Օսմանյան Հայաստանի կազմակերպական կանոնագրի ծրագիր», որն արտահայտում էր մի կողմից պատրիարքի, մյուս կողմից՝ ռուսական դիվանագիտության զուսպ ու զգու-

շավոր դիրքորոշումը հայկական վիլայեթների իրավական կարգավիճակի հարցում: Այդ ծրագիրը ռուսական կայսեր «գորավոր պաշտպանությունը» հայցելու «արդար և օրինաւօր» անհրաժեշտությունը հիմնավորող հուշագրի հետ միասին 1878 թ. մարտի 15-ին արքեպիսկոպոս Խ. Նարբեյը Պետերբուրգում ներկայացրեց ցար Ալեքսանդր II-ին **[8, էջ 60–61, 62–63]**: Ըստ ծրագրի՝ ինքնավարություն ստանալու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը դրվելու էր Թուրքիայի և Ռուսաստանի համատեղ կառավարման ներքո՝ մնալով Օսմանյան կայսրության կազմում, այսինքն՝ Հայկական հարցն արմատապես չէր լուծվելու: Այսպիսով՝ սուլթանը համոզվեց, որ պատրիարքը կամ դիվանագիտություն էր խաղում, կամ, իրոք, չգիտեր, թե ինչի են ձգտում արևմտահայերը **[3, էջ 265, 272]**:

Գ. Գալոյանի գնահատմամբ, Պատրիարքարանի ծրագրի «խեղճությունը բացատրվում էր արևմտահայերի հոգեբանական գործոնով». «դարեր շարունակ ապրելով Օսմանյան կայսրությունում նրանց համար դեռևս դժվարամարս էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը, ընդգծվում էր Թուրքիայի գերիշխանության տակ ինքնավարություն ստանալու պահանջը **[3, էջ 270]**:

Պատմաբանը նաև անդրադառնում է, իր բնութագրմամբ, «չգիտես ում կողմից լիազորված», «պետություն չներկայացնող», «դեռևս բարձր դիրք չգրավող ... կրոնավոր» Պողոս Նուբար փաշայի մշակած ծրագրին, որը չէր համաձայնեցվել պատրիարքի հետ. դրանում անգամ ակնարկ չկար Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության մասին, գլխավոր պահանջը հանգում էր երկրամասում եվրոպական տերությունների հովանավորությամբ հայ նահանգապետի նշանակմանը: Գ. Գալոյանի նկատառմամբ՝ նշված երկու իրար հետ չհամաձայնեցված ծրագրերը տառապում էին անհետևողականությամբ և ընդունակ չէին վճռական պայքարի մղելու ազատատենչ ժողովրդին: «Տնավարի» կազմված այդ ծրագրերը, հենց դրանց երկուսը լինելու փաստը, լուրջ տարածայնություններ առաջացրին հայ հասարակության մեջ՝ պառակտելով ու ջլատելով նրա ուժերը: Ե՛վ արևմտահայերի, և՛ արևելահայերի ակնկալիքներն այնքան մեծ էին, որ նրանց չէին կարող գոհացնել առաջադրված ծրագրերի «համեստությունը» և իրականացման «երերուն մեխանիզմները»: Պատահական չէ, որ այդ ծրագրերը լրջությամբ չընդունեց նաև հասցեատերերից և ոչ մեկը, թեև նրանք արտաքուստ «բարյացակամությամբ» ծանոթացան դրանց: Գ. Գալոյանն իրավացիորեն նկատում է, որ «հայ գործիչներից շատերի մեջ միշտ էլ սեփական պատվախնդրությունը բարձր է դասվել ազգի շահերից» **[3, էջ 272]**: Պատմաբանի անկեղծ ընդ-

հանրացումը, ցավոք, բնութագրական է նաև մեր օրերում: Դա վկայում է, որ պատմության համապատասխան դասից ոչինչ չենք սովորել:

Գ. Գալոյանի համոզմամբ՝ Աբդուլ Համիդը քաջատեղյակ էր իս. Նարբեյի ու Մ. Խրիմյանի առաքելություններին և հեռատեսորեն չէր խոչընդոտել դրանց ընթացքը՝ հասկանալով, որ «երկու լարերի վրա հայ գործիչների խաղը ոչ միայն գրգռելու էր եվրոպական տերություններին և Ռուսաստանին միմյանց դեմ, այլև բոլորի անվստահությունն էր առաջացնելու հայերի անկեղծության նկատմամբ: Բացի այդ՝ ... Աբդուլ Համիդը ձգտում էր ստեղծել տպավորություն, որ հայերը, դիմելով եվրոպական տերություններին, ... ձգտում էին հասնել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի փոփոխմանը, որպեսզի իրենց բախտի տնօրինությունը չտրվեր միայն Ռուսաստանին:

Աբդուլ Համիդի հաշվարկները սխալ դուրս չեկան: Հետևանքը եղավ այն, որ ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ արևմտաեվրոպական որևէ տերություն չխոստացան պաշտպանել Հայ դատը Բեռլինի վեհաժողովում: Դա Աբդուլ Համիդի խոշոր հաղթանակն էր» [3, էջ 273], [4, էջ 3-18], [5, էջ 7-21], [12, էջ 36-48]:

Ընդհանրացնելով խնդրո առարկա ժամանակահատվածին վերաբերող բրիտանական դիվանագիտական փաստաթղթերից քաղված փաստերը՝ Գ. Գալոյանը նկատում է, որ Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեին սուլթանը դիվանագիտական խորամանկ քայլերով աշխատում էր խորացնել արևմտաեվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հակասությունները Հայկական հարցում, ինչի վկայությունն էր 1878 թ. մայիսի 18 (30)-ին Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան Պ. Շուվալովի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Սոլսբերիի միջև ստորագրված գաղտնի համաձայնագիրը [3, էջ 273-276]: Ըստ դրա՝ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսված Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացման վերահսկողության վերաբերյալ խոստումներ Բեռլինի վեհաժողովում տրվեին ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից: Դրա դիմաց Անգլիան պարտավորվում էր չխանգարել Ռուսաստանին ձեռք բերելու Բաթումի նավահանգիստը: Բացի այդ՝ Անգլիան համաձայնեց, որ Ռուսաստանը վեհաժողովում պնդեր պահպանելու իր գրաված տարածքները, պայմանով, որ ապագայում Ռուսաստանի սահմանները չէին ընդարձակվելու Ասիական Թուրքիայում [10, էջ 100, 102]: «Այսպիսով, Անգլիայի ճնշման միջոցով տապանաքար դրվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի վրա, և այնքան ծանր, որ այն այլևս տեղից շարժելու ոչ մի հեռանկար չունեցավ»,– եզրա-

կացնում է Գ. Գալոյանը [10, էջ 279]: Հավելենք, որ 1878 թ. մայիսի 30-ի անգլո-ռուսական գաղտնի համաձայնությանը հետևեց հունիսի 4-ին անգլիական կառավարության վերջնագիրը Բ. Դոանը՝ անգլո-թուրքական պաշտպանական համաձայնագիր կնքելու պահանջով, որով երաշխավորվելու էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության և անձեռնմխելիության պաշտպանությունը Ռուսաստանի հնարավոր հարձակումից [17, էջ 36–39]: Խոսքը վերաբերում էր նախևառաջ Արևմտյան Հայաստանին: Նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, Կոստանդնուպոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Հ. Լեյարդը և Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Սավֆետ փաշան ստորագրեցին «Պաշտպանողական դաշնակցություն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև»՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ: Ըստ դրա առաջին հոդվածի՝ «Եթե Ռուսաստանը, իր ձեռքում պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկն ու մեկը, այսուհետև երբևիցե փորձ անի տիրելու Ասիայում Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի ունեցած այն երկրներից որևէ մի մասին, որը խաղաղության վերջնական դաշնագրով պիտի որոշվի, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի հետ, զենքի ուժով այդ երկրները պաշտպանելու համար» [10, էջ 104]: Նույն հոդվածով Բարձր դուռն իր համաձայնությունն էր տալիս, որ պեսզի Կիպրոս կղզին զինագրավվեր և կառավարվեր Անգլիայի կողմից [10, էջ 104]: «Ռուս-անգլիական և թուրք-անգլիական պայմանագրերն ապահովեցին Անգլիայի գերիշխող դերակատարությունը ամբողջ Եվրոպայում: Դրանից հետո նա արդեն պատրաստ էր մասնակցելու համաեվրոպական վեհաժողովին: Երկու դաշնագրերում Հայկական հարցի վերաբերյալ վնասակար հոդվածներ կային. ռուս-անգլիական պայմանագրով Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը վերադարձվելու էին Թուրքիային, իսկ թուրք-անգլիական պայմանագրով Անգլիայի հովանավորությամբ ուժեղանում էին Թուրքիայի դիրքերը», - ընդգծում են Է. Կոստանդյանը և Ռ. Հովհաննիսյանը [7, էջ 439]: Աբդուլ Համիդի հետ մտերիմ թուրք պետական գործիչ Մեհմեդ Քյամիլ փաշան 1911 թ. տպագրված իր քաղաքական հուշագրության մեջ ընդգծում էր, որ, խրախուսելով հայերի «բարենորոգման հավակնությունները»՝ «իբր թե մեծամասնությամբ հայերով բնակեցված Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները մեծ պետությունների հովանավորության ներքո մի ինքնավար վարչաձևի մեջ» դնելու հարցը՝ Անգլիան նպատակ էր հետապնդում «Սև ծովից մինչև Իրանի սահմանը» հայերին ծառայեցնել որպես պատնեշ դեպի Հնդկաստան Ռուսաստանի հնարավոր առաջխաղացման դեմ [1, էջ 49]: «Բոլորի համար պարզ է, որ Օսմանյան կայսրությունը թուլա-

նալու դեպքում Անգլիան, իր ուզածի պես, հայերին հրահրելու է Ռուսաստանի դեմ: ...Մեր պետության ազդեցության թուլացումը թե՛ Թուրքիայի և թե՛ Անգլիայի շահերը վնասելուց բացի մի այլ հետևանք չի կարող ունենալ:

Ուստի Անգլիան չպետք է, որ իր ջանքերը խնայի Օսմանյան կայսրությանը բարեկամաբար օժանդակելու և նրա փառքն ու անկախությունը պաշտպանելու գործում»,– եզրակացնում էր Քյամիլ փաշան՝ միևնույն ժամանակ խորհուրդ տալով սուլթան Աբդուլ Համիդին Անգլիայի օժանդակությամբ «ջնջել վերացնել», «անհետ եւ անճիտ» անել հայ ազգը **[1, էջ 51, 20]**:

Տեղյակ չլինելով մեծ տերությունների դիվանագիտական «խաղերին»՝ պատրիարք Ն. Վարժապետյանը, Խ. Նարբեյը և Մ. Խրիմյանն այդպես էլ չկարողացան ընկալել, որ Հայկական հարցում անգլիական կառավարության դիրքորոշումը հակահայկական էր **[3, էջ 280-281, 285-286, 287, 289-290]**: Այս առիթով Գ. Գալոյանը նկատում է, որ անգլիական կառավարությունը, չխոչընդոտելով հայ պատվիրակների գործունեությանը, հետապնդում էր «մշուշապատ խոստումներով մոլորության մեջ գցելու միջոցով» արևմտահայերին «Ռուսաստանից կտրելու» նպատակ **[3, էջ 287]**: Եվ սա այն դեպքում, երբ Մ. Խրիմյանի և Խ. Նարբեյի գործունեությունը «երկալի խաղի» տպավորություն էր թողնում եվրոպական դիվանագիտական շրջանակներում: Հարցն այն է, որ Խ. Նարբեյը պատրիարքից հանձնարարություն ուներ համոզելու ռուսական կայսրին, որ հայերի միակ հույսը Ռուսաստանն է, մինչդեռ թուրքական և անգլիական իշխանությունները կասկածում էին, թե Ն. Վարժապետյանը գաղտնի կապերի մեջ էր ռուսների հետ, իսկ ռուս գործիչները պատրիարքին համարում էին Անգլիայի և սուլթանի դրածո **[3, էջ 289-290]**: Միայն Բեռլինի վեհաժողովից հետո հայերը համոզվեցին, որ «Անգլիան անկեղծ չէր իրենց նկատմամբ..., իսկ Ռուսաստանը շահագրգռված չէր, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տրվեր, քանի որ դրա բնականոն հետևանքը կարող էր լինել Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծումը, և Ռուսաստանը կզրկվեր Արևելյան Հայաստանից»,– նկատում է Գ. Գալոյանը **[3, էջ 290]**: Նա իրավացիորեն նշում է, որ այդ վեհաժողովում Անգլիան Կիպրոսի անեքսիայի դիմաց իր պարտքը վճարեց Թուրքիային՝ առանց մտահոգվելու, թե ինչ կլիներ այդ դեպքում հայերի հետ **[3, էջ 294]**: Պատմաբանը նկատի ունի, որ Անգլիայի պահանջով Ռուսաստանը ստիպված ոչ միայն համաձայնեց ռուսական զորքը Թուրքիային վերադարձվելիք տարածքներից դուրս բերել անհապաղ, այսինքն՝ նախքան բարենորոգումներ անցկացնելը, այլև ընդունեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների նկատմամբ մեծ տերությունների կողմից

տիվ պատասխանատվության պայմանը, որը նախապես համաձայնեցվել էր Բ. Դռան հետ: Դա նշանակում է, որ բարենորոգումների անցկացման միջոցների վերաբերյալ համաձայնությունը Թուրքիան կնքելու էր ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող վեց տերությունների հետ: Այս պայմանը դրվեց Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածի հիմքում: Ըստ դրա, «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից և քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը» **[10, էջ 128]**: Իսկ թե ինչ միջոցներ պետք է կիրառվեն Թուրքիայի դեմ, եթե նա զանց առնեք բարենորոգումների անցկացումը, ոչ մի խոսք չէր ասվում: Բեռլինի վեհաժողովին մասնակցած և ոչ մի տերություն հարկ չհամարեց դրանց անդրադառնալ: Ըստ էության, բարենորոգումներ անցկացնելը, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, թողնվեց Աբդուլ Համիդի հայեցողությանը: Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու հարցը նույնիսկ քննարկման չդրվեց **[3, էջ 296]**: Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածին լրացնելու էր գալիս 62-րդ հոդվածը, ըստ որի, Օսմանյան կայսրության տարածքում դավանության տարբերությունը չէր կարող առիթ տալ որևէ հպատակի իրավունքները զանց առնելու բոլոր այն հարցերում, որոնք վերաբերում էին քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից օգտվելու, հանրային պաշտոններ վարելու, պաշտոնական գործեր կատարելու կամ տարբեր ազատ մասնագիտություններով և արհեստներով զբաղվելու հնարավորությանը: Բացի այդ, բոլոր հպատակներին, առանց կրոնական խտրության, թույլատրվում էր ազատ վկայություն տալ դատարանում **[10, էջ 128–129]**: Ա. Մարությանի գնահատմամբ, եվրոպական տերությունները՝ առաջին հերթին Անգլիան, Ռուսաստանին զրկելով Հայկական հարցում ունեցած մենաշնորհից և վերացնելով Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով նախատեսված բարենորոգումների իրականացման հստակ երաշխիք հանդիսացող 25-րդ և 27-րդ հոդվածները, Բեռլինի տրակտատում չառաջարկեցին նման երաշխիքային հոդվածներ, ինչը հնարավորություն տվեց թուրքական իշխանություններին ոչինչ չձեռնարկելու 61-րդ և 62-րդ հոդվածների կատարման ուղղությամբ: Պատմաբանը նկատում է, որ 1879 թ. հունվարի 27-ին Կոստանդնուպոլսի ռուս-թուրքական «Խաղաղության մասին» վերջնական պայմանագրով վերահաստատվեցին Սան Ստեֆա-

նոյի պայմանագրի 17-րդ և 27-րդ հոդվածները, որոնք Բեռլինի տրակտատով չէին վերացվել ու փոփոխության չէին ենթարկվել [2, էջ 61, 62]:

Է. Կոստանդյանը և Ռ. Հովհաննիսյանն անդրադառնում են հայ պատվիրակների գործունեության անմիաբանությանը, որը եվրոպական դիվանագիտական շրջանակների առջև վկայում էր հայկական գործոնի թուլության և անկազմակերպվածության մասին: Պատմաբանները, մասնավորապես, անդրադառնում են Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացված Մ. Խրիմյանի և Խ. Նարբեյի, ինչպես նաև Պ. Նուբար փաշայի ծրագրերին: Դրանցից առաջինը հանգում էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավար Հայաստանի և Կիլիկիայի ստեղծմանը եվրոպական հովանավորության ներքո՝ դրանում ներառելով բարենորոգվելիք հայկական նահանգները, Էրզրումի ու Վանի վիլայեթները, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի սանջակը, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը և Տրապիզոնի ու Բաթումի միջև գտնվող Ռիզե նավահանգիստը, որտեղ հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում: Ըստ երկրորդի՝ նախատեսվում էր Արևմտյան Հայաստանում կատարել բարենորոգումներ՝ ուղղված արևմտահայերի անձնական և գույքային իրավունքների պաշտպանությանը: Ըստ Է. Կոստանդյանի և Ռ. Հովհաննիսյանի, թեև առաջարկվող բարենորոգումները խիստ չափավոր էին և իրականանալի, այդուհանդերձ, թողնում էին անբարենպաստ տպավորություն: Իսկ թուրք պատվիրակները բացատրություն էին պահանջում հայերից նրանց հանդիպումների մասին [7, էջ 443–444]: Վ. Թունյանի գնահատմամբ էլ՝ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի նախապատրաստման և Բեռլինի վեհաժողովի հրավիրման ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ հայ գործիչների մոտեցումների ու կազմած ծրագրերի տարբերությունները պայմանավորված էին օսմանյան «ժառանգության» բաժանման հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշմամբ ու հակասություններով [14, էջ 102–108]: Մեկ այլ պատմաբան՝ Ս. Պողոսյանը, վեր կանգնելով հայ ազգային շրջանակներում առկա տարածայնություններից, իրավացիորեն նշում է. «Հայկական հարցի սկզբնավորման փուլում հայ գործիչները հույս ունեին եվրոպական մեծ պետությունների օգնությամբ ազատվել թուրքական դժնդակ լծից, ստանալ ինքնավարություն, իսկ հետագայում, ինչու չէ, հասնել անկախության: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ մեր ժողովուրդը ճիշտ չէր կողմնորոշվում միջազգային բարդ ու խճճված հարաբերություններում, քանի որ պետականության երկարատև բացակայության պայմաններում չունեինք պատրաստված դիվանագետներ: Արևմտահայության հոգևոր և քաղաքական ղեկավարությունը ստանձնած

Կ. Պոլսի Պատրիարքարանը դեմ էր հայերի զինված ելույթներին՝ հուսալով, որ «Օսմանյան հայրենիքին» ցուցաբերած հավատարմության և մեծ պետությունների աջակցության շնորհիվ հայ ժողովրդին կտրվի սպասված ինքնավարությունը, բայց չարաչար սխալվեցին» [12, էջ 48]: Ըստ Ս. Պողոսյանի՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ամենամեծ բացթողումը Պ. Նուբարի ծրագիրը մերժելն էր, նրա դիվանագիտական կարողություններից ու անձնական կապերից օգտվելուց հրաժարվելը: «Ոչ ոք չի կարող վստահորեն ասել, թե ինչ զարգացումներ կունենար Հայկական հարցը, եթե Նուբարն իր ծրագրով ներկայանար Բեռլինի կոնֆերանսին, սակայն շատ մեծ է հավանականությունը, որ արևմտահայությունը կփրկվեր հետագա ջարդերից ու Մեծ Եղեռնից»,– նշում է նա [12, էջ 48]:

Պատմաբանների գնահատմամբ, 1878 թ. ռուս-անգլիական, ապա թուրք-անգլիական գաղտնի պայմանագրերով ողջ իրադրության հսկողությունը Անգլիայի իրավասության տակ էր: Անգլիական դիվանագետները վեհաժողովի ընթացքում վարում էին թե՛ Ռուսաստանից, թե՛ Թուրքիայից զիջումներ կորզելու քաղաքականություն: Դրա արդյունքում Ռուսաստանը ստիպված էր Թուրքիային զիջել Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը, նաև բաց նավահանգստի վերածել Բաթումը, որոնք միասին կազմում էին 9600 կմ²: Բացի այդ՝ Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը անգլիական խարդավանքների հետևանքով մատնվեց անուշադրության [14, էջ 91–97, 108], [7, էջ 444–445]:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ ու Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածները Հայկական հարցի բովանդակության և լուծման հեռանկարների տեսանկյունից համեմատելով՝ Գ. Գալոյանը և Վ. Թունյանը նկատում են, որ, ըստ 1856 թ. Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածի, եվրոպական տերությունները (այդ թվում և Ռուսաստանը) իրավունք չունեին միասին կամ առանձին-առանձին խառնվելու թուրքական կայսրությունում սուլթանի ներքին գործերին և իր հպատակների հետ ունեցած նրա հարաբերություններին: Մինչդեռ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով և Բեռլինի տրակտատով այդպիսի իրավունք էր վերապահվում բոլոր տերություններին միասին վերցրած [3, էջ 297], [14, էջ 108]: Այնուհետև, եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում խոսքը վերաբերում էր Ռուսաստանի կողմից «գրավված Հայաստանի» վայրերին, ապա Բեռլինի տրակտատում այն փոխարինված էր «հայաբնակ մարզեր» արտահայտությամբ, ինչը «նշանակում է, որ Արևմտյան Հայաստանն այլևս չէր դիտվում որպես առանձին միավոր և նրա ինքնավարության մասին խոսք լինել չէր կարող»: Գ. Գալոյանի գնահատմամբ, դա

միայն արևմտահայերի պարտությունը չէր, այլ՝ նախևառաջ Ռուսաստանին, և վկայում էր նրա դիվանագիտության անհեռատեսությունը: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում «հաղթած Ռուսաստանը հայտնվեց պարտվողի վիճակում, իսկ պարտված Թուրքիան՝ հաղթողի», - եզրակացնում է պատմաբանը [3, էջ 297-298]:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչո՞ւ Անգլիան համաձայնեց Բուլղարիայի ինքնավարությանը, իսկ հայերին մերժեց դրանում, ապա Գ. Գալոյանը նշում է՝ Բուլղարիան ավելի շուտ կծառայեր որպես Թուրքիայի պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի, քան որպես Ռուսաստանի պատվար ընդդեմ Թուրքիայի, իսկ ինքնավար Հայաստանը երբեք չէր լինի Թուրքիայի պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի [3, էջ 298]: Պատմաբանի կարծիքով, եթե 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո ռուսական զորքերը կարողանային առժամանակ մնալ գրավված տարածքներում՝ մինչև Արևմտյան Հայաստանում Բեռլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածով նախատեսվող բարենորոգումներ անցկացնելը, ապա արևմտահայերի պատմական ճակատագիրը թերևս այլ ընթացք կունենար: Սակայն, հասկանալով հանդերձ, թե ռուսական զորքերի դուրսբերումը վերջիններիս գրաված տարածքներից ինչ աղետալի հետևանքներ կարող էր ունենալ արևմտահայերի համար, Ռուսաստանին մրցակից մեծ տերությունները չէին կարող հանդուրժել նրանց ներկայությունն Արևմտյան Հայաստանում: Ըստ էության, Անգլիային հաջողվեց «նսեմացնել» Ռուսաստանի «սլավոնական հաղթանակը» և «ազատարարի առաքելությունը» [13, էջ 3]:

Գ. Գալոյանի եզրահանգմամբ, հայերին տրված խոստումների կատարմանը խոչընդոտեցին մի կողմից եվրոպական տերությունների մեծապետական շահերը Փոքր Ասիայում, մյուս կողմից՝ ռուսական կառավարության անվճռականությունը իր զորքերն Արևմտյան Հայաստանում պահելու հարցում. «Անգլիայի խարդավանքները և Ասիական Թուրքիան իրար մեջ բաժանել ձգտող եվրոպական մյուս տերությունների շահամոլ քաղաքականությունը Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի լուծումը վիժեցնելու գլխավոր պատճառն էր», - նկատում է պատմաբանը և իրատեսորեն հավելում. «Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա նրա ջանքերը՝ գրավելու Արևմտյան Հայաստանը, օբյեկտիվորեն ծառայում էին հայերի շահերին: Սակայն ռուսական իշխանությունների նպատակադրումները և հայ ազատագրական շարժման ձգտումները հակոտնյա էին: Ռուսաստանը ձգտում էր նվաճել Արևմտյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանի համար, իսկ արևմտահայերն ակնկալում էին Ռուսաստանի օգնությամբ ձեռք բերել ինքնավարություն: Այդ պատճառով էլ Ռուսաստանի և արևմ-

տահայ ազատագրական շարժման միջև ամուր ռազմաքաղաքական դաշինք ձեռք չբերվեց» [3, էջ 307]: Գ. Գալոյանն իրավացիորեն շեշտում է, որ XIX դարի 70-ական թվականներին արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը լրջորեն նախապատրաստված չէր՝ Հայկական հարցը միջազգային ատյան հանելու համար: Բացի այդ՝ բացակայում էին համահայկական միասնության և զինված ազատագրական պայքարի գործոնները: Այդուհանդերձ, Գ. Գալոյանն արձանագրում է.

1. 1878 թվականին միջազգային դիվանագիտությունը չկարողացավ խուսափել Արևմտյան Հայաստանը՝ որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ ճանաչելուց,

2. Հայկական հարցի արծարծումը Բեռլինի վեհաժողովում պայմանավորված էր Առաջավոր Ասիայում եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի շահերի բախմամբ,

3. Բեռլինի տրակտատը ծայր աստիճան սրեց հակահայկական տրամադրություններն Օսմանյան կայսրությունում և հանդիսացավ այն նշածողը, որից հետո թուրքական իշխանությունները ջանադրաբար մշակեցին և հետևողականորեն իրագործեցին արևմտահայերի ցեղասպանությունը [3, էջ 311-312]:

Արդիական հնչեղություն ունի վերոնշյալ իրողությունների վերաբերյալ պատմաբանի եզրափակիչ միտքը. «Այն ժողովուրդը, որը չունի ազդու ռազմական ուժ և խելքը դիվանագետներ, նա հաղթանակներ չի կարող նվաճել: Պատմական արդարությունը, որպես այդպիսին, տեղ չունի դիվանագիտական կոմբինացիաներում» [3, էջ 312]:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Հայաստանյան պատմագիտական աշխատություններում հետահայաց և օբյեկտիվ գնահատական է տրված Արևմտյան Հայաստանի հարցի միջազգայնացման իրողությանը: Շեշտված է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում և պատերազմի արդյունքների ամփոփման ժամանակահատվածում Ռուսաստանի պետական ու արևմտահայերի ազգային շահերի համընկնումը: Միևնույն ժամանակ ընդգծված է հայկական գործոնի գրոյական դերակատարությունը Հայկական հարցի դիվանագիտական քննարկումներում և Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում ու Բեռլինի տրակտատում Արևմտյան Հայաստանին և արևմտահայությանը վերաբերող հոդվածների ձևակերպման գործում: Պատմաբանների եզրահանգումներում Հայկական հարցը միջազգային ատյաններում բարձրացնող հայ գործիչների դիվանագիտական ունակությունների և հմտությունների բացա-

կայությունը, մեծ տերությունների քաղաքականության թալանչիական էությունը, սուլթանական կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը գնահատված են որպես Հայկական հարցի արդարացի լուծումը ձախողող հիմնական պատճառներ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ավետիս Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, «Զանգակ-97», 2001, 160 էջ:
2. Արմեն Յ. Մարության, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները: Խմբ. Ա. Մելքոնյան, Վ. Վարդանյան: Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար 102, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 2014, 332 էջ:
3. Գալուստ Գալոյան, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Խմբ.՝ Դանիելյան Է., Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2004, 822 էջ:
4. Գալուստ Գալոյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը Բեռլինի 1878 թվականի վեհաժողովին նախորդող շրջանում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ, 1996, № 3, էջ 3–18:
5. Գալուստ Գալոյան, Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ, 1997, № 1, էջ 7–21:
6. Էդուարդ Գ. Դանիելյան, Թուրքիայի դերակատարությունը Հայկական հարցի միջազգայնացման գործընթացում (1876–1878 թթ.), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2007, № 2, էջ 77–84:
7. Էմմա Կոստանդյան, Ռաֆիկ Հովհաննիսյան, Հայկական հարցի միջազգայնացումը: «Հայոց պատմություն», հ. III [Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես–1918 թ.)], գիրք I (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ): Խմբ. Ա. Ա. Մելքոնյան և ուրիշ., Երևան, «Զանգակ-97», 2010, էջ 429–447:
8. Լէօ, Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆլիս, Տպարան Ն. Աղանեանցի, Պոլիս, 7, 1915, 404 էջ:
9. Լիլիթ Հովհաննիսյան, Հայկական հարցի ուսումնասիրության արդյունքները Հայաստանյան պատմագիտության մեջ (1991–2021 թթ.), «-

Հիմնարար և կիրառական գիտական հետազոտություններ. արդիական խնդիրներ և ձեռքբերումներ», միջազգային գիտաժողովի (31 մայիսի, 2022) գիտական հոդվածների ժողովածու, գլխ. խմբ. Ն. Հակոբյան, Երևան: ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն, էջ 469-478:

10. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923): Խմբ. պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյան, Երևան, «Հայաստան», 1972, 809 էջ:
11. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին–տ: Խմբ. խորհ. Ծ. Պ. Աղայան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Մ. Գ. Ներսիսյան, Գ. Ա. Գալոյան և ուրիշ., հ. VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 1050 էջ, 4 քարտեզ:
12. Սամվել Ա. Պողոսյան, Հայաստանի ինքնավարության ծրագրերը Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի կոնֆերանսների նախօրեին, «Էջմիածին», Ապրիլ, 2007, էջ 36–48:
13. Валерий Г. Тунян, Россия и Армения 1878-1897. Ереван, «Амарас», 1997, 120 с.
14. Валерий Г. Тунян, Россия и Армянский вопрос / Отв. ред. С. С. Степанян. Ереван, 1998, с. 76, 102–108.
15. Сборник договоров России с другими государствами (1856–1917). Сост. И. В. Козьменко. Под ред. Е. А. Адамова. М., «Госполитиздат», 1952, 463 с.
16. Esat Uras The Armenians in History and the Armenian Question. English translation of the revised and expanded second edition. Ankara, «Documentary publications», 1988, 1048 p.
17. Salahi R. Sonyel The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy. London, K. Rustem and Brother, 1987, 426 p.